akademik Josip Bratulić – akademik Stjepan Damjanović

HRVATSKA KNJIŽEVNOST DO SREDINE XIX. STOLJEĆA

Hrvatsku književnost s prijelaza iz XVIII. u XIX. stoljeće, sve do tridesetih godina toga stoljeća, pratila je kriza u kojoj se nalazila i cijela Hrvatska – podijeljena, rascjepkana, bez kulturnoga središta. Hrvatski narodni preporod, s ilirstvom kao kratkotrajnim pokretom, uspio je u ilirskom imenu objediniti sve hrvatske pokrajine: Dalmaciju, središnju Hrvatsku, Slavoniju, Dubrovnik i Istru, te Hrvate iz Bosne i Hercegovine. Ujedinjenje je bilo u jeziku, književnosti i političkoj volji da se živi zajedno. Onovremenoj hrvatskoj čitalačkoj publici, onoliko koliko je postojala, dostatni su bili kalendari, molitvenici i slične knjige jer je hrvatski jezik odavno bio potisnut iz škola i trebalo mu je ponovno otvoriti prostore u društvenom i političkom životu – u školstvu, kulturi, upravi, političkom i privatnom životu.

To je vrijeme kad se i hrvatsko/horvatsko i ilirsko ime skladno i sukladno izmjenjuju i nadopunjuju. Zagrebački krug naglašava hrvatsko ime (Brezovački, Mahanović, Nagy, Gaj, Štoos) dok se u ostalim krajevima pretežno koristi ilirsko ime.

Sva su ta nastojanja urodila općom željom za radom na zajedničkom poslu, a to je afirmacija hrvatske nacije. Da se to što uspješnije provede, poslužile su pjesme budnice. Slavni završetak takvoga pjesničkoga i narodnoga promišljanja znamenita je pjesma Antuna Mihanovića *Horvatska domovina*, objavljena 1835. Najpopularnija je ipak bila pjesma koja se mogla i skladno pjevati *Horvatov sloga i sjedinjenje* Ljudevita Gaja s početnim stihovima: *Još Horvatska ni propala*. Ta je domoljubna pjesma potakla brojne nasljedovatelje te su budnice postale nezaobilaznom književnom modom.

Nakon što su utemeljene čitaonice u Karlovcu, Varaždinu i Zagrebu, Domorodno teatralno

društvo i Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, upravo u krilu Zagrebačke čitaonice osnovana je Matica ilirska 1842. Iste godine počinje izlaziti *Kolo*, koje uređuju Stanko Vraz, Ljudevit Vukotinović i Dragutin Rakovac. Kolo je otvorilo stranice zrelom stvaralaštvu i već u prvom broju izlazi Demetrovo *G*
robničko polje
. 1840. u Zagrebu su tiskane
Đulabije
,
ljubezne ponude za Ljubicu
Stanka Vraza, a 1841. izašli su
Glasi iz dubrave žeravinske
. Posljednja je njegova zbirka pjesama objavljena za života
Gusle i tambura
, tiskana u Pragu 1845. Pjesništvo je u tome vremenu imalo prevagu nad prozom. Izreći svoje rodoljubne osjećaje bila je patriotska dužnost. Pjesme pišu i objavljuju u časopisima ili u zasebnim knjigama Ljudevit Vukotinović, Ivan Kukuljević Sakcinski, Ivan Trnski, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski. Među njima vrlo se rano istakao te ih zasjenio Petar Preradović. Njegovi
Pervenci
tiskani su u Zadru 1846.

Pripovijestima se javlja znatan broj književnika, prvenstveno u *Danici*, ali i u almanahu *Iskra* (1846. – 1848.). Više zbirka pripovijedaka napisao je Ljudevit Vukotinović, a posebno značenje imala je njegova dvosveščana knjiga
Prošastnost ugarsko-hrvatska
(1844.). Javljaju se i književnice: prva knjiga "
ilirske
" književnice Dragojle Jarnević zove se
Domorodne povijesti
(1843.). Dvije knjige putopisne proze doživjele su pun uspjeh:
Pogled u Bosnu
Matije Mažuranića, koja je objavljena anonimno 1842., i
Putositnice
Antuna Nemčića, objavljena kao djelo A. N. Gostovinskog 1845. Poseban je događaj u povijesti preporodnih zbivanja bilo objavljivanje Gundulićeva
Osmana
. To je prva objavljena knjiga Matice ilirske, a sam tekst iz više rukopisa (prema jedinom dotada tiskanom izdanju iz 1826.) priredili su Antun i Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević Sakcinski i drugi ilirci. Pjevanja koja nedostaju ispjevao je Ivan Mažuranić nadopunivši tako taj slavni spjev. Iste godine Matica ilirska izdala je i drugu knjigu Demetrovih
Dramatičkih pokušenja
, u kojoj je tiskana drama
Teuta
. Već prije je Ivan Kukuljević Sakcinski tiskao svoju dramu

Juran i Sofija
, koja je izvedena u Sisku (1839.) i Zagrebu (1840.) s velikim uspjehom. Kad je u almanahu *Iskra*
1846. izašao spjev Ivana Mažuranića
Smrt Smail-age Čengića
(
Smèrt Čengić-age
), domaća je književnost imala što pokazati i svom čitateljstvu i svijetu. Bio je to vrhunac Mažuranićeva pjesničkoga uspona, ali i zreli klasični plod nove hrvatske književnosti.

Uoči odlučnih dana revolucionarne 1848. Hrvatska se izborila za svoj jezik, u književnosti i Saboru, objavljene su knjige koje su potvrđivale da je taj jezik sposoban za književno stvaranje, za upravu, za novinstvo, za društvenu i političku djelatnost. Kad je Bachov apsolutizam pokušao poništiti stvoreno na književnom i društvenom planu, to više nije bilo moguće. Književnici "ilirskoga" i preporodnoga razdoblja prestali su se baviti književnošću te su se posvetili znanostima, ili su zašutjeli, ali prvo razdoblje konstituiranja hrvatske nacionalne ideje, s jezikom i književnošću, kao dovršenim procesom, bilo je iza njih.

HRVATSKA KNJIŽEVNOST DRUGE POLOVICE XIX. STOLJEĆA – RAZDOBLJE REALIZMA

Nakon pada Bachova apsolutizma i propasti još jednoga pokušaja germanizacije, u Hrvatskoj je došlo do otrježnjenja s obzirom na ciljeve i ideale prethodnoga, preporodnoga razdoblja. Ilirska se ideja posve istrošila i nju je privremeno zamijenila jugoslavenska ideja, mnogo određenija s obzirom na kulturnu ulogu i političke ciljeve. Promicatelji jugoslavenske ideje smatrali su da je Hrvatska dobila važnu ulogu među Južnim Slavenima na kulturnom i znanstvenom polju.

Književnost će od toga vremena biti promatrač života, njegovih pojavnosti na društvenom, gospodarskom i političkom obzorju. Jasna je bila uloga književnosti i znanosti u životu naroda. Jugoslavenska akademija, utemeljena 1866., brinut će se za znanosti i njihovo međunarodno prezentiranje u svojim središnjim edicijama, *Radu i Starinama*, ali će ubrzo biti pokrenut i niz *St ari pisci hrvatski*
. Godine 1868. utemeljeno je Društvo sv. Jeronima sa zadaćom izdavanja dobre i jeftine knjige i

širenja te knjige u široke slojeve hrvatskoga naroda. Nakon izbora za predsjednika Matice ilirske 1874. Ivan Kukuljević Sakcinski mijenja njezino ime te se ta najstarija hrvatska kulturna ustanova otada naziva Matica hrvatska. Te je godine stupila na snagu i obveza pohađanja pučkih škola u Hrvatskoj, a počelo je raditi moderno Zagrebačko sveučilište.

Hrvatska književnost u razdoblju protorealizma (1865. – 1880.) i realizma (1881. – 1895.) ima otvorene oči za sve društvene, kulturne i političke promjene kroz koje je hrvatsko društvo prolazilo, pritisnuto Hrvatsko-ugarskom nagodbom i procesima kroz koje su prolazili i drugi narodi Monarhije i Europe. Najvažniji je časopis toga razdoblja *Vienac*, posebice dok ga je uređivao August Šenoa (1874. – 1881.). Velik dio književnih tekstova objavljen je najprije na stranicama toga časopisa, a tek poslije ta su djela objavljena u knjigama. Drugi časopisi, važni za hrvatsko književno stvaralaštvo, pravaški su listovi:
Hrvatska vila
,
Sloboda
,
Hrvatska
, a zatim i oni koji nisu bili tako snažno politički obojeni:
Naše gore list
,
Dragoljub
,
Slavonac
u Požegi,
Slovinac
u Dubrovniku,
Novi viek
u Splitu,
Iskra
u Zadru,
Nada
u Sarajevu. Novine također pomažu književnoj produkciji jer u njima, osim feljtona, eseja i prikaza, izlaze kritike koje prate književna djela i usmjeravaju književnu djelatnost prema visokim europskim uzorima. Posebice su u tome poslu bile važne dnevne novine
Obzor
i vladine
Narodne novine
. Studentski almanasi:
Hrvatski dom
,
Hrvatska
,
Velebit
,

Zvonimir
također su pozornica za prve objavljene radove – novele, pjesme i rasprave. Slično i kalendari.

U razdoblju protorealizma središnja je osobnost August Šenoa i cijelo se to razdoblje s pravom naziva njegovim imenom. Povijesnim romanima (*Zlatarovo zlato*, *Seljačka buna*, *Dioge nes* , *K letva*) stekao je naslov » *oca hrvatskoga romana* «. On je stvarao i odgajao odanu čitateljsku publiku. Pripovijetkama *Karanfil s pjesnikova groba* , *Prosjak Luka* , *Prijan Lovro* zahvatio je snažno i u društvenu zbilju. Još više se to ogleda u ne posve uspješnoj drami *Ljubica* , a najviše u feljtonima *Zagrebulje* .

Šenoinu nedovršenu *Kletvu* dopunio je Josip Eugen Tomić, nešto mlađi pisac od Šenoe, ali više nego on vezan uz romantičarsku poetiku. Ipak društvena kritika probija i u njegovu djelu; doduše smještena je u povijest, posebice u romanu *Udovica* ili u bližu prošlost u romanu *Melita* . U romanu *Zmaj od Bosne* iskazao je stalan interes hrvatskoga društva za susjednu Bosnu.

Evgenij Kumičić, rođenjem Istranin, a političkim stavovima pravaš, uz povijesne romane s tezom protiv Rima, Beča i Budima (*Kraljica Lepa* i *Urota Zrinsko-Frankopanska*) jedan je dio svoga romanesknoga opusa posvetio zavičaju – Istri: *Začuđeni svatovi* i *Jelkin bosiljak* , a drugi kritici građanskoga društva koje tek nastaje: *Olga i Lina* , *Gospođa Sabina*

. Svoj odnos prema austrijskoj okupaciji Bosne izrazio je u snažnoj proturatnoj autobiografskoj reportaži
Pod puškom
. Njegov pokušaj uvođenja naturalizma u hrvatsku književnost znamenitom raspravom
O romanu
(1883.) ostaje samo nacrt.

Ante Kovačić i Ksaver Šandor Gjalski rođeni su iste 1854. godine. Prvi je brzo zasjao svojim talentom, a drugi je do književne slave dolazio sporo, ali je u književnosti ostao dugotrajno. Kovačić je upozorio na otvorene probleme svoga vremena: na suprotnost selo – grad, na odrastanje mlade inteligencije u uvjetima koji guše i zatiru neprilagođene, posebice u državi koja funkcionira kao sudska registratura s mnoštvom neriješenih problema. *U registraturi*, u liku Ivice Kičmanovića mnogi su prepoznavali svoj životni put, iako je roman izrazito autobiografskoga određenja. Ksaver Šandor Gjalski za svoga dugog života objavio je velik broj romana i pripovijedaka, prateći zbivanja prvenstveno u XIX. stoljeću, jednako kad opisuje krucijalne povijesne događaje (
Osvit
,
Za materinsku riječ
) ili kad opisuje suvremene prilike (U
noći
,
Janko Borislavić
). Ipak su najbolja njegova ostvarenja – pripovijesti sabrane u knjizi
Pod starimi krovovi
(1886.). Kad se ponovno vratio pripovijesti, bio je to opet književni uspjeh:
San doktora Mišića
(1890.) ili još kasnije
Ljubav lajtnanta Milića
.

Josip Kozarac, daleko od središta književnih zbivanja, šumar vezan za prirodu i zemlju, u romanima *Mrtvi kapitali* (1890.) i *Među svjetlom i tminom* (1891.) opisao je Slavoniju u novim društvenim i gospodarskim odnosima. Bio je fin psiholog, posebice u opisu ženskih likova (
Tena
,
Oprava
). Njegova
Slavonska šuma
uzorna je proza: izrazom i jezikom, ugođajem i porukom.

Posljednji je velik realistički romanopisac hrvatske književnosti XIX. stoljeća Vjenceslav Novak. Napisao je velik broj romana i pripovijesti, a bavio se i muzičkom teorijom. Njegovi *Posljednji Stipančići* (1899.) jesu »*najbolje i najpomnije izveden hrvatski roman XIX. stoljeća*« (Ivo Frangeš). Socijalna nota ogleda se posebice u brojnim njegovim pripovijetkama (*U glib*, *Iz velegradskog podzemlja*).

Pjesništvo u razdoblju realizma imalo je dvostruk zadatak: urediti konačno prozodijske probleme koji se još ponegdje postavljaju i izreći svoju riječ u vremenu. Tek je titanska pojava Silvija Strahimira Kranjčevića označila i kraj prethodnoga razdoblja i otvorila vrata novoj poeziji, s istinskim pjesništvom u izrazu, nadahnuću i poruci.

Dramsko stvaralaštvo isprva je na tragu šilerovske tragedije (Franjo Marković, Ante Tresić Pavičić). Drame pišu i Kumičić i Kozarac i Derenčin, ali tek će Vojnovićev *Ekvinocij* (1895.) navijestiti novo razdoblje – preko naturalizma do moderne.

Književna kritika spremno prati domaću književnu produkciju: kada je ta kritika akademska, profesorska i onda kada istražuje estetske domete, ona ima snažan oslonac u pozitivizmu te je još uvijek na tragu filološkoga polazišta (Ibler, Šrepel, Pasarić, J. Čedomil).

HRVATSKA KNJIŽEVNOST U DOBA MODERNE

Hrvatska je moderna posebno razdoblje u hrvatskoj književnosti (i umjetnosti), na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. Početke moderne vezivalo se za znamenit događaj – spaljivanje mađarske zastave na Trgu bana Jelačića 16. listopada 1895. Na čelu povorke studenata bio je Vladimir Vidrić, kasnije jedan od najpopularnijih pjesnika moderne. Ipak, književnost moderne nekoliko je godina starija od toga studentskoga prosvjeda protiv bana – tiranina Dragutina Khuena Héderváryja. Prvi tekstovi koji pokazuju odmak od realizma i najavljuju novi književni senzibilitet

tiskani su nakon 1890. Tako je znamenita Leskovarova novela Misao na vječnost objavljena u *V iencu*
1891. Za njom slijede
Katastrofa
1892.,
Poslije nesreće
1894., a dvije godine poslije 1896. i roman
Propali dvori
.

Studenti su osuđeni na tamnice i otjerani sa Zagrebačkoga sveučilišta. Studij su nastavili u Pragu, Beču i Münchenu te su iz tuđine jasnije mogli ocijeniti stanje u Hrvatskoj, u kulturi, politici, gospodarstvu. Pogled im je bio uprt u središte europske umjetnosti i književnosti toga doba – Pariz. Časopisi koje pokreću mladi – *Hrvatska misao*, *Novo doba* u Pragu, *Hrvatski salon* , *Život*,

Hrvatski đak
u Zagrebu i
Mladost
u Beču – okupit će nove književne stavaraoce: pjesnike, pripovjedače, esejiste. Književnost se okreće čovjeku i njegovoj osobnosti: nadi i strahovima, strastima i nemirima. Lirika
Knjige Boccadoro
Milana Begovića na jedan, a Nazorove
Slavenske legende
na drugi način – obje izašle 1900. – pokazuju svu bogatu raznolikost interesa mladih. Dramska književnost s
Ekvinocijem
(1895.) i
Dubrovačkom trilogijom
(1903.) Ive Vojnovića prekinula je sa starom beživotnom dramom i obogatila se klasičnim i poticajnim izrazom. Slijedi Kosorov
Požar strasti
, a zatim niz Galovićevih drama, a i drugi pisci pišu uspješna dramska djela (Tucić, Kamov). Vitalizam Nazorovih pjesma i posebice njegovi soneti u zbirci
Hrvatski kraljevi
te pjesme iz zbirke
Nove pjesme
(1913.) odredit će i drugačiji odnos prema domovini, narodu, društvu i sebi. Vrijeme je to kad se otkriva i dijalektalno kao nezatomljeno vrelo posebnih jezičnih mogućnosti: kajkavski i čakavski izričaj prepoznat je kao plodna sastavnica hrvatskoga književnoga izričaja (Nazor, Domjanić, Galović).

Hrvatska moderna sluša, gleda i uči ne više toliko na tradiciji, domaćoj i stranoj, nego na novome što se upravo stvara i ostvaruje u velikim europskim književnostima, posebice francuskoj. Matoš u pripovijetkama, kritikama, esejima, a zatim i pjesmama, pokazuje put kojim hrvatska književnost treba krenuti: biti u dosluhu sa svijetom ali posve svoja. Slijede ga Vladimir Vidrić, Tin Ujević, Janko Polić Kamov, Fran Galović i drugi. Zbirka *Mlada hrvatska lirika* (1914.), s dvanaestoricom mladih pjesnika, kraj je puta kojim se hrvatska književnost usmjerila prema europskim uzorima, ostajući unatoč tome snažno svezana s hrvatskim prilikama kao svojim prirodnim staništem, koje treba opisivati ali i mijenjati.

Razvitak hrvatskoga jezika u XIX. stoljeću

Jedno od važnih jezikoslovnih pitanja bilo je pitanje pravopisa i prilagodbe grafije latinskim slovima za hrvatski fonološki sustav. Rasprave i želje prethodnika okrunio je Ljudevit Gaj jedinstvenom knjižicom *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja*. Izašla je dvojezično na hrvatskokajkavskom i njemačkom jeziku:
Kurzer Entwurf einer kroatisch-slavischen Ortographie
, 1830. U početku je knjižica prošla nezapaženo, ali kasnije su se na nju mnogi pozivali. Unatoč jezičnom i pravopisnom nejedinstvu Hrvati su se ipak i ranije, ali napose u prvoj polovici XIX. stoljeća, osjećali jedinstvenim narodom (natio). Pravopisom su ujedinjena kulturna nastojanja na cjelokupnom hrvatskom prostoru, a i Slovenci su nakon Hrvata prihvatili "
gajicu
".

Nametanje mađarskoga jezika u hrvatske urede i škole te u javni život, koje traje od 1790. do revolucionarne 1848., u Hrvatskoj je urodilo sviješću o potrebi uvođenja hrvatskoga jezika u javni službe, upravu, školstvo i u Hrvatski sabor. Sve do 1847. bio je latinski jezik službeni jezik u hrvatskom Saboru, uspješno sprečavajući da Mađari uvedu svoj jezik. Gajeve *Novine horvatske* i njihov književni prilog *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska* od 1835. utrle su put staroj težnji hrvatskih kulturnih radnika i pisaca da se uspostavi i ustanovi jedinstveni jezik za sve Hrvate.

»*Ilirskim jezikom*« objedinjen je cjelokupni prostor na kojem žive Hrvati. Kad je ilirsko ime

bilo zabranjeno, proces ujedinjenja već je bio završen, a odlukom Sabora iz 1847. da se hrvatski jezik uzdigne na čast diplomatičkog jezika završena je i borba za ime hrvatskoga jezika, koji se tako od toga vremena i počinje nazivati.

Jezičnu situaciju u XIX. stoljeću možemo podijeliti u dva dijela: prvi pripada hrvatskom narodnom preporodu i rezultatima koji su postignuti u to vrijeme, a drugi je dio obilježen jezikoslovnim raspravama među predstavnicima filoloških škola (zagrebačka, zadarska, riječka, hrvatski vukovci). Godine 1836. prešla je Gajeva *Danica* s kajkavštine na štokavštinu, što se jezikoslovno može interpretirati kao uklanjanje posljednjega velikog dvojstva na putu prema zajedničkom jezičnom standardu. Pritom ne bi bilo dobro pomišljati da je onodobna kajkavština, kao jezični sustav, bila inferiorna štokavštini; naprotiv, na njoj su ostvarena funkcionalno raznolikija djela nego na štokavštini, ali protiv njezina izbora za temelj hrvatskoga standarda bili su politički i zemljopisni uzroci. Preporoditelji su dokinuli tradicionalnu višestoljetnu višejezičnost hrvatske književnosti jer je i latinski prestao biti njezinim izrazom. Hrvatski je preporod uspostavio jezično jedinstvo u Hrvata. Političke okolnosti omogućile su da se to jedinstvo postigne relativno brzo i bez trzavica i da jezična problematika dobije po važnosti ono mjesto kakvo nikada u hrvatskoj povijesti nije imala. Postizanje jedinstva uopće ne znači da je izgradnja općehrvatskoga standarda završena: ostat će pitanja kojima će se u drugoj polovici stoljeća baviti filološke škole, ali pokrajinske su težnje došle upravo za narodnoga preporoda u podređen položaj u odnosu prema općehrvatskima.

Hrvatske filološke škole nudit će svoja rješenja za probleme koji su ostali nakon preporoda. Ta su se rješenja ticala odnosa prema jezičnoj starini, prema neštokavskim elementima u zajedničkomu književnom jeziku i prema (i)jekavsko-ikavskom dvojstvu. Riječku školu vodio je Fran Kurelac i ona je zastupala mišljenje da bi osnovicu hrvatskoga književnoga jezika trebali činiti elementi zajednički svim slavenskim jezicima. Zadarski je krug vodio Ante Kuzmanić, koji je nastojao da književni jezik bude što bliži pučkom izričaju i branio je štokavsku ikavicu. Držao je da je ona najrasprostranjenija u hrvatskom narodu, da povezuje Dalmaciju, Bosnu i Slavoniju i da je u novije vrijeme na njoj ostvarena značajna književnost (Grabovac, Kačić Miošić, Relković, Katančić, Kanižlić, dio bosanskih franjevaca itd.). Pozivao se i na to da je njome ostvaren drugi, tada najnoviji, prijevod Svetoga pisma Ivana Matije Škarića (1858. – 1861. u dvanaest knjiga).

Zagrebačka filološka škola branila je standardizaciju koja vodi računa o tome da je hrvatska tradicija tronarječna, pa ne treba braniti kajkavskim i čakavskim elementima da kadšto uđu u književni jezik. No, ta je škola bila premoćna nad drugim dvjema po osposobljenosti stručnjaka, koji su se zalagali za njezin program i njezin će silazak uslijediti tek kada se pojavi nova skupina, tzv. hrvatski vukovci. Oni su se uključili i u pravopisne i u jezične rasprave te su svoja jezikoslovna gledišta uglavnom usklađivali s onima srpskoga filologa Vuka Stefanovića Karadžića. Znanstveni su vrhunac hrvatskih vukovaca Maretićeva *Gramatika i stilistika*

hrvatskoga ili srpskoga jezika
(1899.) i Broz-Ivekovićev
Rječnik hrvatskoga jezika
(Zagreb, 1901.). Korpus za istraživanja sveli su uglavnom na Karadžićeva i Daničićeva djela, a njihovu tezu o jednom jeziku jednoga naroda s dva imena podržala je khuenovska mađaronska politika. »
Serbokroatizam
« će od tada do naših dana ostati kamen smutnje za hrvatske i srpske filologe i književnike te za svjetsku slavistiku.

Novija standardološka istraživanja drže da se službeni status hrvatskoga jezika u zadnjim desetljećima XIX. i prvima XX. stoljeća mora promatrati kroz »*pet većim dijelom posve odjelitih sociopolitičkih situacija* « (Marko Samardžija). To su ona u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, u kojima se odvija glavnina standardizacijskih nastojanja u XIX. stoljeću i ona u hrvatskoj i slavonskoj vojnoj granici karakteristična po tome što je njemački službeni jezik praktično sve do razvojačenja za bana Ivana Mažuranića (1873.) i sve dotad se važna hrvatska jezikoslovna pitanja jedva tiču toga područja. Treća je situacija u Dalmaciji, u kojoj se status hrvatskoga jezika počeo poboljšavati za francuske vladavine (1806. – 1813.), a trajno bolje prilike nastupile su 1870. nakon pobjede Narodne stranke na izborima za Hrvatski sabor. Četvrta je situacija u Istri, u kojoj će hrvatski jezik dugo biti samo svakodnevno komunikacijsko sredstvo hrvatskoga puka, a službeni je jezik talijanski. U službene će se prostore hrvatski useljavati vrlo sporo (jedan od svijetlih trenutaka je utemeljenje hrvatske gimnazije u Pazinu 1899.). Peta je situacija u Bosni i Hercegovini u kojoj su od 1878. u upotrebi dva službena jezika: njemački i »
jezik koji se u početku različito naziva: bosanski jezik, bosanski zemaljski jezik, zemaljski jezik, hrvatski jezik, srpsko- hrvatski jezik, hrvatsko-srpski
« (M. Samardžija). Zadnja dva desetljeća u hrvatskom će jezikoslovlju vukovska koncepcija biti posve premoćnom i zbog političkih razloga i zbog stručne opremljenosti svojih predstavnika i takvo će se stanje nastaviti i početkom XX. stoljeća.

Tiskarstvo, nakladništvo i knjižarstvo u XIX. stoljeću

Sve do početka XIX. stoljeća najveći broj hrvatskih knjiga tiskan je izvan Hrvatske. U nastojanju za oživljavanjem kulturnoga, gospodarskoga i vjerskog života u Zagrebačkoj biskupiji Maksimilijan Vrhovac 1794. kupuje tiskaru da u njoj tiska knjige potrebne svećenicima, učiteljima i trgovcima. Godinu dana prije svoje smrti biskup Maksimilijan Vrhovac prodao je

Novoselsku knjižaru Franji Suppanu (1826.), koji već od početka stoljeća vodi knjižarski obrt u Zagrebu. Obitelj Suppan/Župan – odigrala je znatnu ulogu u ilirskom pokretu, odnosno u izdavaštvu hrvatskoga narodnog preporoda. Izdala je velik broj hrvatskih knjiga i prije i nakon Gajeve reforme latiničkoga slovopisa. Prije preporoda djela: T. Mikloušića i I. Kristijanovića; nakon 1835. knjige J. Draškovića, T. Blažeka i I. Kukuljevića Sakcinskoga. Prva tri godišta Gajeve *Danice* tiskana su također u toj tiskari, uz koju je djelovala knjižara i izdavačka kuća.

Tiskaru i knjižaru Dominika Fracassa u Zadru preuzeo je 1803. Anton Luigi Battara, najpoznatiji i najzaslužniji zadarski tiskar i izdavač. Za vrijeme francuske uprave u njegovoj se tiskari tiskaju prve novine na hrvatskom jeziku, koje su izlazile dvojezično (talijanski i hrvatski) *Il Regio Dalmata – Kraljski Dalmatin*
(1806. – 1810.). Za vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji u ovoj tiskari tiskana je i
Zora Dalmatinska
(1844. – 1849.) i druga izdanja: A. Kačića Miošića, T. Babića, P. Preradovića.

U Karlovcu je prvu tiskaru osnovao Gašpar Weitz 1809., a od 1822. kao tiskar i izdavač javlja se Ivan Nepomuk Prettner. Nakon pada Bachova apsolutizma tiskaru i knjižaru u Karlovcu otvara Albel Lukšić i u njoj tiska svoj časopis *Glasonoša*. Ostali su karlovački tiskari: Ghilardi, Ascherfeld, Sagan, Reich, Fogina i drugi.

1838. Ljudevit Gaj dobio je dozvolu da može osnovati tiskaru u Zagrebu. Njegova je tiskara preuzela tiskanje *Narodnih novina* i *Danice*, ali i drugih knjiga, jednako suvremenih pisaca kao i djela starije, posebice dubrovačke baštine. Tiskara Ljudevita Gaja tiskat će u kasnijim godinama i suvremene autore i djela književne baštine: Vraza, Štoosa, Ivana i Matije Mažuranića, Demetra, Bogovića, Preradovića, Račkoga, Kvaternika i drugih.

O tiskanju i prodaji knjiga u burnim godinama ilirskoga pokreta brinu se čitaonice, koje se u to vrijeme osnivaju u većim gradovima Hrvatske i Slavonije: u Varaždinu, Karlovcu, Zagrebu, Osijeku i drugdje.

U Zagrebu djeluju i drugi izdavači, tiskari i knjižari. 1860. tiskaru i knjižaru osniva Antun Jakić. Njegova je tiskara bila opremljena latiničnim i glagoljičnim slovima te starim i novim ćiriličnim pismenima. 1871. u Zagrebu je osnovana Dionička tiskara, nastojanjem i novčanom pomoći biskupa J. J. Strossmayera. 1889. Dionička tiskara tiskala je najveći broj knjiga i Matice hrvatske i Jugoslavenske akademije, a imala je i vlastitu bogatu nakladničku djelatnost,

posebice otkad je od Matice preuzela izdavanje *Vijenca*. Dok je Matica hrvatska izdavala knjige za građanski stalež, za šire narodne slojeve brinulo se Društvo svetoga Jeronima, utemeljeno 1867. Ono je do Prvog svjetskog rata izdalo više od 2 milijuna knjiga koje su uglavnom stigle na selo i postale pravo pučko štivo. Jeronimska je
Danica
tiskana u nakladi od 100.000 primjeraka.

Velik je i uspješan put prošlo tiskarstvo i nakladništvo u XIX. stoljeću: od nekoliko tiskara koje na početku stoljeća tiskaju vrlo malo hrvatskih knjiga, do situacije koncem stoljeća kad gotovo svaki veći grad ima svoju tiskaru i knjižaru, a više se gotovo i ne tiskaju knjige na tuđim jezicima, nego samo na hrvatskom. Od sredine stoljeća stvarana je i čitalačka publika, koja ima svoje novine, časopise, pisce i biblioteke, a gotovo da nema kuće u kojoj se ljudi ne druže s knjigom. Knjiga je bila vrlo cijenjena kao glasnik novih spoznaja, ali još i više – kao glas pobjede nad neznanjem, zapostavljenošću i nejednakošću. Hrvatska pisana riječ istisnula je njemačke knjige u središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, a talijanske u Dalmaciji i Istri.